

УДК 94:316.344(477)

Шановська О.А., Одеський національний політехнічний університет.

Шановська Олена Андріївна (1970 р.н.). У 1994 р. закінчила історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, к.і.н., докторантка кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету. Тема докторської дисертації – “Інтелігенція в змаганнях за незалежну демократичну Україну (1985-1996 рр.)”.

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В РЕВОЛЮЦІЯХ ПОЧАТКУ І КІНЦЯ ХХ ст.: ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Автор статті розглядає вплив ментальних особливостей українців на хід і результати національно-визвольних революцій 1917-1920 та 1989-1991 рр.

The author of the article considers the influence of mental peculiarities of the Ukrainians on the development and results of the national-liberation revolutions in 1917-1920 and in 1989-1991.

У сучасній українській і світовій історичній науці чимало відомих істориків розглядають ключові проблеми історії України на основі концепції про “історичні – неісторичні” народи, яка бере початок з філософії Георга Гегеля, ідей Карла Маркса, її розробляли представники української інтелектуальної еліти Олександр Бочковський, Володимир Старосольський, Іван Лисяк-Рудницький, чеський історик Мирослав Грох. З ідеєю бачення українського народу як “неісторичного”, який зазнав глибоких і довгих перерв у своєму розвитку, солідаризувались і солідаризуються такі історики, як директор Канадського інституту українських студій Зенон Когут, директор науково-дослідного фонду ім. Яцика в Канаді Френк Сисин, директор Гарріманівського науково-дослідного стратегічного центру в Нью-Йорку Мар фон Хаген, заступник директора і науковий керівник цього центру відомий американський історик і політолог Олександр Мотиль, провідний науковий співробітник Інституту слов’язознавства і балканістики РАН, професор Центральноєвропейського Соросівського університету в Будапешті російський історик Олексій Міллер, директор Гарвардського Українського науково-дослідного інституту Роман Шпорлюк [1]. Останній, зокрема, чималу

роль у процесі розвитку українського “неісторичного” народу відвів інтелігенції, саме за допомогою інтелігенції, на його думку, українці мають будувати модерні національні спільноти на народному ґрунті від нижчих верств до верхніх – елітних [2].

У правомірності подібних тверджень запевняють історичні обставини виборювань Україною незалежності та провідна роль інтелігенції під час національно-визвольних змагань українців. Йдеться про національно-визвольну революцію 1917-1920 рр. і українську мирну революцію 1989-1991 рр., коли суб’єктом суспільно-політичних перетворень була інтелігенція.

Сучасні дослідники, серед них чимало авторитетних учених академічного рівня, звертають увагу на певну спорідненість подій та співзвуччя обох революцій. Професор С.В. Кульчицький відзначив, що обидві революції скріплені нерозривними причинно-наслідковими зв’язками. Саме наприкінці 1980-х років революційна хвиля з 1917 року докотилася до диктатури компартійної верхівки [3]. Професор О.П. Моця схильний вважати, що ситуація на початку ХХ ст. певною мірою була аналогічною тій, що склалася в кінці цього ж століття [4]. Аналогії спостерігають й інші сучасні науковці В.І. Чигринов та

І.О. Поліщук [5]. Професор, юрист за фахом О.Л. Копиленко звернув увагу на аналогію, яка спостерігається у законодавчій сфері. У передмові до праці М.С. Грушевського “Хто такі українці і чого вони хочуть” він, зокрема, зазначив: “Аналогії між переломним 1917 р., коли М. Грушевський став на чолі Центральної ради, і нинішніми 1990-1991 рр. лежать на поверхні, і те, що відбувається сьогодні, допомагає краще розібратися у минулому, а минуле, в свою чергу, стає точним, хоча іноді й сумним пророцтвом нашого недалекого майбутнього” [6]. Він апелював до законодавчих актів, ухвалених Центральною Радою, – Постанови про поширення влади Генерального Секретаріату на всю територію України, Законів про громадянство, Закону про національно-персональну автономію і т.д. і зауважив, що події початку й кінця ХХ століття “відбувалися на майже однаковому історичному тлі “абсолютного розкряпачення духу”, ерозії державної влади й політичної анархії, економічної розрухи...”.

Деякі науковці звертали увагу на певну спорідненість вчинків суб'єктів революцій 1917-1920 та 1989-1991 рр. і пов'язували дану аналогію з політичною культурою українців. Так, діаспорний дослідник Мирослав Прокоп, замислюючись над питанням: чому українці не зуміли використати шансів, які перед ними розкрив 1917 рік, – звернувся до спогадів голови уряду Української Народної Республіки в 1919 р. Ісака Мазепа, який писав про русифікацію, денационалізацію, про насичення українських міст чужим або байдужим до національних проблем елементом, про об'єктивні слабості українського народу. М. Прокоп зазначив, що за радянських часів усі вони залишилися чималою мірою незмінними, він зауважив, що справа також у тому, що “скалічена була українська духовність”, “паралізована була українська політична думка...” [7].

Зауважимо, що, незважаючи на вже опубліковану величезну кількість наукової літератури, присвяченої українським революціям, особливо революції 1917-1920 рр., дослідники мало уваги приділяли впливу ментальних особливостей українців на хід і результати національно-державницьких змагань, імовірно, тому, що дана проблема виходить за рамки суто історичних досліджень. Дана розвідка – спроба розглянути революції початку і кінця ХХ ст. у контексті україноментального культурного феномена. Розуміючи, що розкриття даної теми вимагає окремого ґрунтовного дослідження, автор не претендує на вичерпність своїх висновків.

Дослідження науковців дають визначення поняття “ментальність” як соціопсихологічного феномена, який характеризує етнічні спільноти і окремих представників етносу і визначає способи сприйняття та інтерпретації певним етнічним об'єднанням оточуючого світу, а також способи і

форми практичного відношення до природного і соціального середовища [8]. Простіше кажучи, ментальність є своєрідною і унікальною комбінацією тих ознак, які властиві багатьом націям. Концептом “ментальність” визначають осереддя будь-якої національної культури, через нього здійснюється типологізація культур [9].

Фахівці виділяють насамперед такі істотні ознаки української ментальності, як індивідуалізм та емоційність. До константних рис української культури також зараховують ірраціоналізм мислення і романтизм, настанови на рівність і демократизм, толерантність, внутрішню релігійність та деякі інші. Науковці одноставні у висновках, що вирішальний вплив на прояв менталітету українського етносу здійснили відсутність власної державності та тривале перебування різних регіонів України у складі різних держав. Довготривалі західноєвропейські впливи спричинили ментальні особливості галицького українства, російські – наддніпрянського. Вони виявилися і на початку, і наприкінці ХХ століття. “Різний політичний досвід західного і східного українства, який утворився на початку ХХ ст., мав певне відлуння й у кінці цього ж століття, коли за умов незалежної України ми спостерігаємо помітні розбіжності у способах політичної дії, геополітичній і партійно-ідеологічній орієнтації галичан та наддніпрянців” [10].

Під істотним впливом вищезазначених чинників виникла певна модифікація ментальних рис: індивідуалізм набув внутрішнього (інтровертного) характеру і спрямований на відгородження від інших людей і суспільства, самоутвердження лише в малих соціальних формах (сім'я, побут і т.д.), а також на запобігання участі у громадському житті, колективній творчості, уникнення будь-якої відповідальності [11]. Внаслідок цього сформувалася, за словами відомого філософа української діаспори М. Шлемкевича, “загублена українська людина”, для якої характерним є “брак цивільної відваги мати свою думку й говорити її одверто; стояти при своєму переконанні і тоді, коли це не вигідне й непопулярне; брак відваги супроти юрби й демагогів, що орудують нею. Тому мало яскравих думок, і тому брак індивідуальностей” [12].

М. Шлемкевич подав типологію українського менталітету, яка склалася на початку ХХ ст. За критерієм соціопсихологічного та політичного конформізму він виділив чотири типи українців. Перший – тип старосвітських поміщиків, що живуть переважно біологічним життям і через обмежений кругозір тим і задоволені. Другий – тип талановитого українця, що сумлінно несе імперську службу. Третій – тип Григорія Сковороди, який знайшов прихисток у власній душевній шляхетності. М. Шлемкевич звинуватив представників цього типу у пасивності та недостатній мужності, нерішучості у відстоюванні власних поглядів. Четвертий тип – це тип активного укра-

їнця, на знаменах якого “Борітеся – поборете!”, тобто, умовно, тип шевченківської людини, домінанта життя і ментальності якої полягає у перетворенні світу за законами праведності, а моральним ідеалом є вільний дух, що самовизначається на базі власного пізнання. До такого національного типу М. Шлемкевич відносить яскравих представників української духовності Івана Франка, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Лесю Українку, Володимира Винниченка, а також Січове Стрілецтво. Безсумнівно, мають рацію сучасні дослідники, коли зазначають, що “вихід на перший план у кінці XIX – на початку XX ст. останнього – нового типу національно свідомого, активного українця, якому не байдужа доля власної Батьківщини, багато в чому спричиняє національно-визвольні змагання 1917-1920 рр.” [13].

Для українського суспільства загалом, а для інтелігенції, як виразника духовності народу, зокрема, період двох революцій стали часом справжнього злету народного духу, віри в реалізацію волелюбних помислів і почуттів і водночас глибоких розчарувань, прикрих, нищівних поразок. Внесок провідних діячів саме цієї суспільної верстви у хід суспільно-політичних перетворень під час обох революцій не викликає сумніву. Ліворадикальна політизована інтелігенція відіграла значну роль в українській революції 1917-1920 рр. Скориставшись піднесенням сприйняттям Лютневої революції в українському суспільстві, вона репрезентувала провідників, утворила керівні центри революції – Центральну Раду, Директорію, розвинула теоретичні засади українського руху.

У другій половині 80-х рр. інтелігенція УРСР активно підтримала курс на перебудову, ініційований горбачовською командою, і невдовзі стала двигуном культурно-національних, а у подальшому – і суспільно-політичних перетворень в Україні. Революційні зрушення часів перебудови – це не тільки ініціатива партійного керівництва, стихійна енергія народу, але й інтелектуальний прорив інтелігенції. Втім носіями ідей націоналізму виявилися окремі інтелігенти, а не всі її представники, а загалом інтелігенція залишалася підлеглою командно-адміністративній системі. Тим не менш саме інтелігенція утворила Народний рух України за перебудову, що став головною опозиційною силою правлячій владі, і тим самим уможливила появу нової форми багатокласової боротьби українського народу за національне визволення. Можна згадати інші впливові організації республіканського масштабу, створення яких ініціювала інтелігенція – “Меморіал”, “Зелений світ”, Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка, яке з плином часу перетворилося на Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Т.Г. Шевченка. Наприкінці XX століття інтелігенція дала поштовх появі нових форм самоорганізації суспільства – неформальних організа-

цій, тим самим заклавши підвалини для реформування суспільно-політичних відносин.

Політичні уявлення інтелігенції, яка зіграла провідну роль у сучасній історії, а саме – у здобутті Україною незалежності, і політичні позиції та дії інтелігенції часів української революції 1917-1920-х років мають певне співзвуччя та аналогію. Аналогія позначилася на характері революцій, шляхах і засобах досягнення поставлених цілей. Ті, хто стояли біля керма українського руху в 1917 р., головною причиною революції визначили національний момент і, “пов’язавши розв’язання існуючої суспільної суперечності з нагальною демократизацією всього укладу життя, були переконані, що революція носить національно-демократичний характер. Демократизація суспільного життя розглядалася при цьому дуже широко, з необхідністю включала в себе присутні зміни в інтересах трудових мас, тобто соціальний аспект” [14].

Національно-демократичну спрямованість мав і рух 1989-1991 рр. “Роль націонал-демократів у революції 1989-1991 рр. полягала в тому, щоб прокласти місток між цілком знищеним у 20-30-ті рр. поколінням борців за свободу України і сучасним поколінням. Націонал-демократи не мали шансів відтіснити від влади номенклатуру, що зрадила “соціалістичні цінності”. Вони були за визначенням слабо згуртованими (як усяка демократична опозиція) і зовсім нечисленими, тому що формувалися в ході революції з цього ж радянського середовища” [15].

У добу відновлення державності (УНР) “українська інтелігенція вступає, долаючи рутинну інерцію обивателів-“малоросів”.., долаючи “русофільські ілюзії” “гоголівської людини” і водночас збагачуючись свідомістю потужності свого культурного впливу на північно-східного сусіду”, виявляє “помилки й вагання, нерішучість і утопічні сподівання...” [16].

Значна частка “державних людей” часів УНР опікувалася забезпеченням власних потреб і відповідала характеристичі М. Грушевського, висловленій в 1918 р. Він, зокрема, писав: “У нас стільки чудесних, принципових людей, які страшенно осуджували стару правительську систему, але охоче брали платню з державних грошей, збираних з народного п’янства, з виколочуваних “поронцями” податків, і тепер заявляють готовність брати платню від українського правительства, полишаючи йому збирати на них гроші всякими способами, хоч би й розстрілом, але поплілатівськи умивають ручки від всякої солідарності з ним в тяжкий момент і охотненько тісняться на бік, поки переїздить по груді і болоту теперішній тяжкий обоз української державності” [17]. Мав рацію сучасний дослідник І.С. Старовойт, коли зазначав, що багато сьгоднішніх українських лідерів, “державних людей” повністю підпадають під влучну характеристику М.С. Грушевського [18].

Позначилися на політичній діяльності провідників українських революцій також ментальні відмінності у способах політичної дії, що знайшло відображення в різних концепціях державотворення. Так, на початку ХХ ст. радикально налаштовані українці (М. Міхновський, В. Липинський,) відстоювали ідею незалежної держави, помірковані (М. Грушевський, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, Ф. Штенгель) висунули концепцію автономно-територіального устрою, а малороси (І. Линниченко, В. Шульгін) – національно-культурної автономії. Для провідних діячів революції кінця ХХ ст. також були характерні суттєві розходження у визначенні національної форми державного устрою і статусу України. Висувалися як радикальні, відверто самостійницькі концепції (М. Горинь, Л. Лук'яненко), так і помірковані, “конфедералістські” ідеї, які належали комуністам, налаштованим на співпрацю з владою (І. Драч, В. Яворівський, Д. Павличко). Були також ті, хто відстоював ідею повної державної незалежності, здобуту мирними, демократичними, конституційними шляхами (В. Чорновіл).

Слід відзначити досить серйозні розбіжності усередині української інтелігенції 1917-1920 рр. у питаннях приватної власності і соціального ладу, що ускладнювало їх вирішення. Інтелігенція 1989-1991 рр. недостатню увагу приділила питанням економічним. Зазначені фактори негативно вплинули на наслідки революцій.

Головною метою обох революцій було визволення України від гноблення, в першому випадку – повалення самодержавства, а в другому – скасування влади партійно-радянської номенклатури. Схожими були шляхи досягнення мети. Інтелігенція була прихильником скоріше мирних, ніж радикальних методів, була схильна до компромісів. Вона зневірилася у можливості збройного шляху утвердження УНР (особливо М.С. Грушевський), відзначалася прагненням легітимності процесу державотворення і легальності; явний реформістський, поступовий характер мав курс на вирішення аграрного питання. Втім, як уже зазначалося, українці не мали єдиних поглядів на шляхи досягнення своїх цілей, але прибічники рішучих дій довгий час перебували у меншості.

Мирними засобами з перших днів свого існування боровся Рух за приведення Конституції та законодавства України у повну відповідність із положеннями Загальної Декларації прав людини, інших міжнародно-правових документів, які проголошують та захищають права людини і нації.

Русійні сили обох революцій формувалися безпосередньо в ході революційних подій. Політичний рух інтелігенції був стихійним, імпульсивним, потужним, часто – непослідовним. Бракувало політичного досвіду, діячів Центральної Ради М.С. Грушевського і В.К. Винниченка до

1917 р. навряд чи можна було беззастережно вважати політичними діячами, так само, як і письменників Івана Драча, Дмитра Павличка та інших провідників революції кінця ХХ ст. Інтелігентам бракувало не тільки досвіду політичної боротьби, але й досвіду державотворення. За словами професора В.Ф. Верстюка, “за короткий час свого існування – з березня 1917 по квітень 1918 р. – вона (Центральна Рада – *автор*) пройшла складний шлях від київської міської громадської організації, створеної групою української національно свідомої інтелігенції, до ініціатора й активного чинника відновлення новітньої української державності – парламенту України. На долю Центральної Ради і створеного нею українського уряду – Генерального секретаріату – випало завдання колосальної ваги: відбудувати національну державу в момент крайньо несприятливий – у час світової війни, деструктивного розвитку революційного процесу, невіршеності соціальних, політичних, економічних проблем, які, мов хвилі стихії, накочувалися одна за одною на щойно закладені засади нової державності” [19].

Українська інтелігенція “страждала” ухилом у романтизм. Романтизм позначився в організаційному об’єднанні різних політичних сил, у певній невизначеності уявлень про суть демократії, відсутності політичної стратегії, частковій невизначеності формулювань програмних документів.

Незважаючи на те, що інтелігенція фактично очолила національно-демократичний рух під час обох революцій, науковці не відводять їй монопольну роль “рушійної сили” ні в революції початку, ні в революції кінця ХХ ст. І на те, на нашу думку, є певні причини. По-перше, інтелігенція не була ініціатором революцій, вона включалася в хід революційних подій повільно, коли вже був досить розвинутий народний рух і відбулися певні суспільно-політичні зміни.

По-друге, представники інтелігенції, які стояли біля керма українського руху в 1917 р., та ті, що кинулися в круговорот політичної боротьби в кінці 1980-х – на початку 90-х рр., були нечисленними та слабо згуртованими. В обох революціях можна визначити окремі осередки скупчення української національно свідомої інтелігенції, насамперед Київ, Львів. Загалом по Україні політичної активності не спостерігалось.

По-третє, існували досить серйозні розбіжності усередині української інтелігенції у питаннях державотворення. Нарешті, як показав час, інтелігенція виявилася неготовою для організованої політичної боротьби – вона не мала ні особливого бажання займатися політичними справами, які вимагали рішучості та активних дій, ні необхідної організації, ні досвіду політичної боротьби, ні стратегії державотворення. В українським русі обох революцій спостерігався здоровий національний підйом, але бракувало активних державних діячів.

Отже, характер історичного розвитку українського етносу обумовив відповідну специфіку прояву менталітету українців і позначився на рівні їх національної свідомості та політичної культури. Особливості ментальних девіацій українства не могли не вплинути на хід і результати національно-визвольних змагань за державне самовизначення. Ситуація 1989-1991 рр. в певній мірі була аналогічною тій, що склалась на початку того ж століття. Представникам української інтелігенції довелось розпочати процес державотворення, проте відсутність в українському етносі настанови на лідерство, харизму, невміння утримати владу так само, як і інші зазначені вже хиби, зіграли фатальну роль. Інтелігенція не змо-

гла повною мірою скористатися своїми здобутками, вона безсила була вивести країну на творчий шлях.

Хоча революція 1917-1920 рр. в кінцевому підсумку зазнала невдачі, а українська державність була ліквідована, багатий та повчальний досвід її має не лише науково-пізнавальне, а й практично-політичне значення. В цьому можна було переконатися і під час національно-державницьких змагань 1989-1991 рр., і сьогодні, коли також важливо, щоб досвід державотворення враховувався сучасними владними структурами, що часто повторюють помилки своїх попередників.

Література

1. Потульніцький В.А. Українська та світова історична наука // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 35.
2. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – № 11. – С. 76-78.
3. Кульчицький С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989-1991 рр.) // history.org.ua/zbirnyk/5/index.htm.
4. Інтелігенція – гуманна, об'єднувальна сила сучасного суспільства. – К.: Стилос, 1999. – С. 79.
5. Чигринов В.І., Поліщук І.О. Політична ментальність українського суспільства: історія і модерн. – Х.: ХІБМ, 2001. – С. 87.
6. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання, 1991. – С. 3.
7. Прокоп М. Напередодні незалежної України. – Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. – С. 368-374.
8. Старовойт І.С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: Філософсько-історичний аналіз. – Тернопіль: Діалог, 1997. – С. 248.
9. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 27.
10. Чигринов В.І., Поліщук І.О. Політична ментальність українського суспільства: історія і модерн. – Х.: ХІБМ, 2001. – С. 87.
11. Старовойт І.С. Вказ. праця. – С. 213.
12. Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К.: Фенікс, 1992. – С. 92.
13. Чигринов В.І., Поліщук І.О. Вказ. праця. – С. 77.
14. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К.: “Книга пам'яті України”, 1997. – С. 117.
15. Кульчицький С. Вказ. праця. – С. 349.
16. Бичко А.К., Бичко І.В. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження. – Дрогобич, 1997. – С. 90.
17. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 153.
18. Старовойт І.С. Вказ. праця. – С. 214.
19. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. / НАН України; Інститут історії України. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 5.

Надійшла до редколегії 2.11.2007 р.